

Ibn Sina's Semantics of Will

Verbal Commonality or Semantic Commonality

Saeed Hassanzadeh¹ | Mohammad Saeedimehr² | Reza Akbari³

1. PhD Student, Department of Philosophy and Logic, Faculty of Humanities, Trabiati Modares University, Tehran, Iran. Email: saeed.hassanzadeh@modares.ac.ir
2. Corresponding Author, Professor, Department, Faculty of Humanities, Tarbiati Modares University, Tehran, Iran. Email: saeedi@modares.ac.ir
3. Professor, Department of Philosophy and Theology, Faculty of Theology, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. Email: r.akbari@isu.ac.ir

Abstract

In the works of Ibn Sina, expressions related to the discussion of will are phrased in a way that allows for two interpretations. Some researchers believe that Ibn Sina considers the attribute of will to be verbally common between the Necessary Being (God) and humanity. In contrast, others argue that he views this attribute as semantically common. Examination of Ibn Sina's works indicates that his expressions, in cases such as the following, have laid the groundwork for the interpretation of verbal commonality: (1) the absence of conceptual conflict in divine attributes, especially knowledge and will; (2) the distinction of will in the Necessary Being and humanity. On the other hand, his expressions regarding the division of will and the comparison of will in humans and the Necessary Being provide the basis for interpreting semantic commonality. It seems plausible to consider Ibn Sina's theory as semantic commonality and, relying on his expressions about will and divine attributes, present an interpretation of evidence supporting verbal commonality. Examining Ibn Sina's works allows us to define will as "a quality in the agent of the world that causes the issuance of an action from him." In this case, the will between God and humans will be semantically common. Within such a definition, the distinction between the will of God and the will of humans will be merely an extensional difference.

Keywords: Ibn Sina, God's will, Human Will, Divine Attributes, Semantic Commonality of Will, Verbal Commonality of Will.

Introduction

Ibn Sina's expressions regarding will provide the basis for two interpretations. Some phrases reinforce the idea that will, in Ibn Sina's thought, is verbally common and does not correspond to God and humanity in the same sense. In contrast, other expressions support the idea that will, in Ibn Sina's thought, is semantically common and corresponds to God and humanity in a certain sense. In this study, by examining Ibn Sina's expressions about will and its derivatives, the evidence of semantic commonality is first explored, followed by the examination of evidence for verbal commonality. Ultimately, through reconciling these pieces of evidence, it is demonstrated that will, from Ibn Sina's perspective, is semantically common, and based on this, a definition of will is provided.

Research Findings

The evidence of semantic commonality of will includes: 1. Division of the concept of will: Ibn Sina presents various divisions of the concept of will, accommodating both human will and divine will. Additionally, some forms of will (such as intellectual will) are common between humans and God. 2. Comparison between human and divine will: Ibn Sina, in some works, compares human will to divine will. His expressions in this regard reinforce the belief that will, according to him, is semantically common, and he explains the distinctions between the two manifestations of will.

The evidence of verbal commonality of will falls into two main categories: 1. Different characteristics of human and divine will, 2. Absence of conceptual distinction in divine attributes. Ibn Sina considers God's will as equivalent to knowledge and power, while human will is distinct from his knowledge and power. Furthermore, Ibn Sina, in some of his works, regards the concept of will as synonymous with other divine attributes such as knowledge, providing strong evidence for verbal commonality of will between God and humanity.

Conclusion

The conflict and inconsistency between these two sets of expressions cannot be attributed to a change in Ibn Sina's thought. To resolve this conflict, we have provided a definition of will based on Ibn Sina's expressions and interpreted the evidence of verbal commonality accordingly. According to Ibn Sina, will can be considered as a quality in the agent of the world that causes the issuance of an action from him. This quality is equivalent to knowledge in the Necessary Being (God) and manifests as an active and purposeful faculty in humans, associated with perception and motivation. With this definition of will, the differences in the characteristics of divine and human will, such as the knowledge aspect, become explicable.

For addressing the second set of evidence (synonymy of divine attributes), the provided definition cannot be utilized. Therefore, by juxtaposing various expressions of Ibn Sina, we have shown that Ibn Sina's view is not synonymous attributes of God. Instead, according to him, the concept of divine attributes (what forms in the mind about divine attributes) is different due to relative and different considerations, although all refer to an external reality. According to these explanations, will, in Ibn Sina's thought, is semantically common.

References

- Ibn Sīnā (2016). *The Soul from the Book of Healing (Al-Nafs min Kitāb Al-Šifā)*. Qum: Bustān-i Kitāb. (in Arabic)
- .(1979). *The Pointers and the Remarks (Al-Išārāt wa al-Tanbīhāt)*. Qum: Bustān-i Kitāb. (in Arabic)
- .(1983). *The Healing-Existence and Corruption (Al-Šifā-al-Kawn wa al-Fasād)*. Qum: Maktabah Ayatollāh al-Marašī. (in Arabic)

University of Tehran

- .(1983) *The Book of Healing-Theology. (Al-Šifā-Ilāhiyyāt)*. Qum: maktaba ayatollāh al-Maraši. (in Arabic)
- .(1983) *Commentaries (Al-Ta'liqāt)*. Qum: Maktab al-alam al-islami. (in Arabic)
- .(1984). *Origin and Resurrection (Al-Mabda' wa al-Ma'ād)*. Edited by 'Abd Allāh Nūrānī. Tehran: Institute of Islamic Studies. (in Arabic)
- .(1992) *Philosophical Discourses (Al-Mubāḥaṭhāt)*. Edited by Muḥsin Bīdārfar. Qum: Intiṣhārāt Bīdār. (in Arabic)
- .(2000) *Salvation from Drowning in the Sea of Error (Al-Naḡāt min al-Garaq fī Baḥr al-Dalālāt)*. Edited, with an introduction, by Moḥammad Taqī Dānešpažūh. Tehran: University of Tehran Press. (in Arabic)
- .(2004) *The Theology from the Book 'Alā-yī Encyclopedia (Ilāhiyyāt-i Dānišnāma-yi 'Alā-yī)*. Edited by Muḥammad Mu'in. Hamidān: Bū Alī Sīnā University. (in Arabic)

Cite this article: Hassanzadeh, S., Saeedimehr, & M., Akbari, R. (2024). Ibn Sina's Semantics of Will: Verbal Commonality or Semantic Commonality. *Philosophy and Kalam*, 56 (2), 249-268. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI:<https://doi.org/10.22059/jstp.2023.363799.523426>

Article Type: Research Paper

Received: 14-Aug-2023

Received in revised form: 8-Oct-2023

Accepted: 2-Dec-2023

Published online: 10-Mar-2024

معناشناسی اراده از منظر ابن سینا

مشترک لفظی یا مشترک معنوی

سعید حسن زاده^۱ | محمد سعیدی مهر^۲ | رضا اکبری^۳

۱. دانشجوی دکترا، گروه حکمت، فلسفه و منطق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: saced.hassazadeh@modares.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه حکمت، فلسفه و منطق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: sacedi@modares.ac.ir
۳. استاد، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران. رایانامه: r.akbari@isu.ac.ir

چکیده

در آثار ابن سینا، عبارتهای ناظر به بحث اراده به گونه‌ای است که امکان دو تفسیر را از آن فراهم می‌کند. عده‌ای از محققان معتقدند که ابن سینا صفت اراده را بین واجب تعالی و انسان مشترک لفظی می‌داند. در مقابل، عده‌ای معتقدند که او این صفت را مشترک معنوی می‌داند. توجه به آثار ابن سینا نشان می‌دهد که عبارتهای ابن سینا در مواردی همچون موارد زیر، زمینه خوانش اشتراک لفظی را ایجاد کرده‌است: (۱) عدم مغایرت مفهومی صفات الهی به خصوص صفت علم و اراده؛ (۲) تمایز اراده در واجب تعالی و انسان. از سوی دیگر عبارتهای او درباره تقسیم اراده و مقایسه اراده در انسان و واجب تعالی، زمینه برداشت اشتراک معنوی را فراهم نموده‌است. به نظر می‌رسد می‌توان نظریه ابن سینا را اشتراک معنوی دانست و با استناد به عبارتهای او درباره اراده و صفات الهی تفسیری از شواهد ناظر به اشتراک لفظی ارائه کرد. توجه به آثار ابن سینا اجازه می‌دهد که اراده را به «حیثیتی در فاعل عالم که سبب وجوب صدور فعل از او می‌گردد» تعریف کنیم. در این صورت، اراده میان خدا و انسان مشترک معنوی خواهد بود. در چهارچوب چنین تعریفی، تمایز اراده خداوند و اراده انسان، صرفاً تمایزی مصداقی خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: ابن سینا، اراده خداوند، اراده انسان، صفات الهی، اشتراک معنوی اراده، اشتراک لفظی اراده.
استناد: حسن زاده، سعید، سعیدی مهر، محمد، و اکبری، رضا (۱۴۰۲). معناشناسی اراده از منظر ابن سینا: مشترک لفظی یا مشترک معنوی. فلسفه و کلام اسلامی، ۵۶ (۲)، ۲۴۹-۲۶۸.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۳

© نویسندگان

بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۶

DOI: <https://doi.org/10.22059/jtp.2023.363799.523426>

پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۱

انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰

مقدمه

سخنان ابن‌سینا درباره اراده انسان و واجب تعالی به‌گونه‌ای است که گویا «اراده» مشترک معنوی است؛ یعنی یک معنا و دو گونه دارد. یک گونه مربوط به انسان و گونه دیگر متعلق به واجب تعالی است. در مقابل، بررسی تفصیلی ویژگی‌های هر یک از این دو گونه، این ایده را تقویت می‌کند که گویی اراده بین واجب تعالی و انسان مشترک لفظی است؛ زیرا ویژگی‌هایی که ابن‌سینا برای آنها بیان کرده، متفاوت و در مواردی، متقابل است. وجود این دو خوانش، سبب شده‌است که مقاله حاضر، اراده را از حیث مشترک لفظی یا معنوی بودن، از دیدگاه ابن‌سینا بررسی کند. برای رسیدن به این هدف تلاش شده‌است عبارت‌های ابن‌سینا در آثار مختلف او بررسی گردد. از این‌رو علاوه بر بررسی آثار مهم او مانند الهیات شفا، نجات، اشارات، تعلیقات، و مباحثات، واژه اراده و واژه‌های مرتبط با اراده مانند مرید، مراد، و در کل آثار ابن‌سینا جستجو شده‌است. در این مقاله، پس از توجه به پیشینه تحقیق، ابتدا شواهدی از آثار ابن‌سینا که بر اشتراک معنوی «اراده» میان واجب تعالی و انسان دلالت دارند، مورد تحلیل قرار می‌گیرد. پس از آن به شواهدی پرداخته می‌شود که بر اشتراک لفظی اراده دلالت دارند. در انتها، میان این دو دسته شواهد داوری شده و راهکاری برای جمع بین آنها ارائه می‌گردد.

پژوهش‌ها و مقالات نزدیک به پژوهش حاضر را در دو دسته می‌توان قرار داد. برخی از پژوهش‌ها، اراده انسان و خداوند را با تمرکز بر آزادی اراده بررسی کرده‌اند. به عنوان مثال رافوس و مک‌گینس در پژوهشی، اراده انسان و اراده واجب تعالی را مقایسه نموده‌اند، بدون اینکه توضیحی درباره مشترک لفظی یا معنوی بودن آن ارائه کنند. در عین حال، به نظر می‌رسد که اشتراک معنوی اراده در این مقاله، فرض گرفته شده‌است (McGinnis & Ruffus, 2015).

دسته دیگری از مقالات، صفات الهی را از منظر ابن‌سینا مورد تحقیق قرار داده‌اند. در این حوزه دو تلقی از اندیشه ابن‌سینا وجود دارد. در تلقی اول صفات الهی در اندیشه ابن‌سینا، مترادف و هم مفهوم دانسته شده‌اند. (ذبیحی و ایرجی نیا، ۱۳۸۸: ۳۴) (ذبیحی، ۱۳۸۳: ۴۲) (احمدوند، ۱۳۹۳: ۱۸۰) (هدایت افزا و حسینی، ۱۳۹۴: ۵۵) بدین صورت که آنچه از یک صفت فهمیده می‌شود عیناً همان چیزی است که از صفات دیگر به ذهن می‌آید (قاسم‌پور و ذهبی، ۱۴۰۱: ۳۴). هرچند بسیاری از پژوهش‌ها با این تلقی صورت گرفته‌است، برخی پژوهشگران با آن مخالفت کرده‌اند. (کردفیروزجایی، ۱۳۹۷: ۸۲). این دسته از تحقیقات، به مسئله‌ای که در صدد بررسی آن هستیم، نزدیک‌تر هستند.

در هر دو دسته، یک نکته مشترک وجود دارد: نویسندگان آنها غالباً به عبارت‌های ابن‌سینا درباره اراده، نگاه فراگیری نداشته‌اند. ضروری است که همه عبارت‌های ابن‌سینا درباره اراده مطالعه شود تا فهم مناسبی از نظریه او به دست آید. این همان کاری است که در ادامه این مقاله انجام شده‌است.

۱. شواهد اشتراک معنوی «اراده» بین واجب تعالی و انسان در عبارت‌های ابن سینا

بررسی فراگیر آثار ابن سینا نشان می‌دهد هرچند عبارتی آشکار، درباره اشتراک معنوی اراده وجود ندارد اما می‌توان عبارت‌هایی را یافت که شاهد بر اشتراک معنوی اراده باشند. این عبارت‌ها را می‌توان در دو دسته قرار داد. دسته اول عبارت‌هایی است که ابن سینا با تقسیم اراده، اراده واجب تعالی و اراده انسان را ذیل مقسم اراده قرار می‌دهد. در این تقسیم، مقسم، خود اراده است نه واژه و لفظ اراده. به بیان دیگر مفهوم کلی اراده به اقسامی تقسیم شده است نه لفظ اراده. بنابراین مفهوم اراده در همه اقسام خود حضور دارد و به همه آنها قابل حمل است؛ چرا که در تقسیم مفهوم کلی به جزئیات، مقسم کلی بر هر یک از جزئیات قابل حمل است. مثلاً در تقسیم حیوان به انسان و اسب و غیره می‌توان گفت که انسان حیوان است و اسب حیوان است (ابن سینا، ۱۴۰۴: ب: ۲۱۲). با توجه به اینکه مفهوم اراده در همه اقسام خود که شامل اراده واجب تعالی و اراده انسان می‌باشد حضور دارد، روشن می‌شود که اراده مشترک معنوی است و می‌توان برای آن معنای جامعی که شامل اراده انسان و واجب تعالی باشد ارائه کرد.

دسته دوم، عبارت‌هایی است که ابن سینا در آنها به مقایسه اراده واجب تعالی و اراده انسان پرداخته است. ابن سینا در این عبارت‌ها به گونه‌ای سخن می‌گوید که گویی اراده حقیقتی مشترک است که مصادیق مختلف دارد. یک مصداق آن در واجب تعالی تحقق پیدا می‌کند و مصادیق دیگر در انسان. با توجه به تفاوت ویژگی‌های انسان و واجب تعالی، این دو مصداق از اراده نیز ویژگی‌های متفاوت می‌یابند؛ نه این که مفهوم اراده دوگانه شود. در عبارت‌های ابن سینا شواهد دیگری نیز بر اشتراک معنوی اراده یافت می‌شود که ذیل یکی از دو دسته مذکور به آنها اشاره می‌شود.

۱-۱. شواهد اشتراک معنوی اراده بر اساس تقسیم اراده

ابن سینا در تعلیقات فعل ارادی را به اعتبار مبدأ ادراکی شکل دهنده اراده به سه دسته تقسیم می‌کند:

۱. علمی: مانند فعلی که یک مهندس یا یک پزشک بر پایه علم انجام می‌دهد.
۲. ظنی: مانند فعلی که یک شخص برای در امان ماندن از خطری که گمان تحقق آن را دارد، انجام می‌دهد.
۳. تخیلی: مانند فعلی که یک شخص، پس از شبیه سازی آن با امری نیکو به مدد قوه تخیل، انجام می‌دهد.

از نظر ابن سینا فعل واجب تعالی، فعلی ناشی از تخیل یا ظن نیست؛ بلکه فعل او ناشی از علم است و اراده او، اراده علمی است (ابن سینا، ۱۴۰۴: الف: ۱۶).

در این عبارت دو شاهد بر مشترک معنوی بودن اراده میان خداوند و انسان به چشم می‌خورد. نخست آن که اراده مقسم این تقسیم واقع شده است. می‌دانیم که مقسم در اقسام خود حضور دارد. آن چه سبب تمایز اقسام شده، اضافه شدن قید علمی، ظنی و تخیلی است. به عبارت دیگر، اراده،

میان اقسام مشترک است و با توجه به قیده‌های خود، اقسام مختلف را در اختیار ما قرار می‌دهد. شاهد دوم، مثال ابن‌سینا درباره‌ی اراده‌ی برآمده از مبدأ علمی است. او به برخی از افعال انسانی یعنی فعل مهندس و پزشک اشاره می‌کند. بنابراین از نظر ابن‌سینا، همان‌گونه که فعل الهی برآمده از مبدأ علمی است افعال انسان نیز در مواردی برآمده از مبدأ علمی هستند. لذا می‌توان گفت که این عبارت شاهدی بر مشترک معنوی بودن اراده میان انسان و خداوند است.

ابن‌سینا در الهیات دانشنامه‌ی علائی معادل فارسی اراده، یعنی خواست را به خواست همراه با دانش، همراه با گمان و همراه با تخیل تقسیم کرده‌است. بوعلی در این عبارت نیز همچون عبارت مذکور از تعلیقات، اراده‌ی واجب‌الوجود و برخی از اراده‌های انسان را، «اراده از روی دانش» دانسته‌است (ابن‌سینا، ۱۳۸۳: ۹۳-۹۵). در این عبارت مانند عبارت تعلیقات دو شاهد بر اشتراک معنوی اراده وجود دارد. نخست آن که اراده مقسم این تقسیم قرار گرفته‌است و دوم اینکه اراده از روی دانش، بین انسان و واجب‌تعالی مشترک دانسته شده‌است. لازم به ذکر است که عبارت مذکور از تعلیقات و دانشنامه‌ی علائی بسیار مشابه یکدیگر هستند و گویی یکی ترجمه دیگری است.

ابن‌سینا در عبارتی دیگر از تعلیقات، اراده را بر اساس ارتباط با داعی به دو قسم اراده‌ی ناشی از داعی و اراده‌ی غیر ناشی از داعی تقسیم می‌کند. اراده‌ای که از داعی شکل گرفته‌است با تغییر داعی و مقصود تغییر می‌کند و به تبع افعال فاعل، متفاوت می‌شود. در مقابل، اراده‌ای که ناشی از داعی نباشد تغییر نمی‌کند و افعال شکل گرفته از آن به نحو لزوم صادر می‌شود (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۱۰۳). او در الهیات شفا تصریح می‌کند فعل واجب‌تعالی به نحو لزوم و ضرورت است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ ب: ۴۰۳)؛ بنابراین تقسیم مذکور، تقسیم اراده به اراده‌ی واجب‌تعالی و اراده‌ی موجوداتی مانند انسان است. در واجب‌تعالی اراده بدون داعی و به نحو لزومی و ضروری است و در انسان و موجودات مشابه او، اراده، ناشی از داعی و تغییرپذیر است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۱۰۳). دلالت این عبارت بر اشتراک معنوی اراده بدین نحو است که یک معنای جامع از اراده به عنوان مقسم قرار گرفته‌است و با اضافه یا سلب کردن داعی و غرض به دو قسم تقسیم شده‌است و هر یک از این اقسام، مصداق اراده می‌باشند.

۱-۲. شواهد اشتراک معنوی اراده بر اساس مقایسه اراده‌ی واجب‌تعالی و انسان

مقایسه‌ی اراده‌ی انسان و اراده‌ی واجب‌تعالی می‌تواند شاهد دیگری بر اشتراک معنوی اراده از منظر ابن‌سینا باشد. عبارت‌های ابن‌سینا در مقام مقایسه اراده‌ی واجب‌تعالی و انسان بر این مطلب دلالت دارد که واژه اراده در دو کارکردش، به یک معنا است و تنها در مصادیق تفاوت دارد.

ابن‌سینا در نجات بیان می‌کند که صورت ادراکی نزد ما به تنهایی نمی‌تواند مبدأ فعل شود بلکه صدور فعل از انسان به قدرت و اراده‌ی متجدد وابسته‌است. فعل ارادی ناشی از قوه‌ی شوقیه‌است که از طریق ایجاد شوق، قوای محرکه را تحریک می‌کند و در نتیجه اعضای بدن حرکت می‌کنند. در واجب‌تعالی صورت ادراکی به تنهایی می‌تواند مبدأ فعل شود؛ بنابراین صورت ادراکی نزد واجب‌تعالی اراده و

قدرت نیز می‌باشد (ابن‌سینا، ۱۳۷۹: ۶۰۱-۶۰۲). بر اساس این عبارت، به دلیل نحوه فاعلیت انسان برای عمل، صورت ادراکی، اراده و قدرت مصادیق متفاوتی پیدا کرده‌اند و در واجب تعالی این سه حقیقت یک مصداق دارند و آن صورت ادراکی است. از این رو به نظر می‌رسد این عبارت شاهدهی بر اشتراک معنوی اراده است.

ابن‌سینا در مبدأ و معاد عبارتی مشابه عبارت نجات دارد. او علاوه بر آنچه از نجات نقل شد اضافه می‌کند که واجب‌الوجود نمی‌تواند دارای اراده و قدرتی غیر از صورت معقول باشد. از نظر او اگر اراده واجب تعالی غیر از قدرت، علم و ذات او باشد لازم می‌آید که واجب‌الوجود ممکن شود (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۲۱). در عبارت مبدأ و معاد، دو شاهد برای اشتراک معنوی یافت می‌شود. شاهد نخست عبارت مشابه این اثر با نجات است. شاهد دوم تطبیق اراده بر صورت معقول است. ابن‌سینا در این عبارت، معنایی مشترک از اراده را لحاظ کرده است و در واجب تعالی به دنبال مصداق آن می‌گردد و آن را در واجب تعالی با صورت معقول تطبیق می‌کند.

ابن‌سینا در تعلیقات نیز اراده واجب تعالی و اراده انسان را مقایسه می‌کند. او اراده انسان را پس از شوق به چیزی می‌داند، در حالی که در واجب تعالی چنین نیست. همچنین اراده در واجب تعالی همان قدرت است؛ ولی در انسان چنین نیست. ابن‌سینا در این عبارت بیان می‌کند که اراده در انسان وضعیت متفاوتی با اراده در واجب تعالی دارد. گویی یک حقیقت است که در انسان به گونه‌ای است و در واجب تعالی به گونه‌ای دیگر. عبارت تعلیقات بدین صورت است: «اراده در ما در مثال ساختن این گونه است که ما نمی‌خواهیم (و اراده نمی‌کنیم) ساختمان را بسازیم مگر بعد از اینکه چیزی مشوق ما به انجام این کار شود. و اراده در اول (واجب تعالی) جایز نیست که بر اساس تشویق چیزی باشد. اراده در ما از تخیل پدید می‌آید. و اراده در او همان قدرت است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۱۱۷). بر اساس این عبارت، اراده یک حقیقت مشترک است که مصادیق آن در انسان و واجب تعالی بسیار متفاوت می‌باشد.

۲. شواهد اشتراک لفظی اراده در واجب تعالی و انسان

باور به اینکه اراده انسان و اراده واجب تعالی ذیل یک حقیقت قرار بگیرد و اراده مشترک معنوی باشد بر اساس دسته‌ای دیگر از عبارت‌های ابن‌سینا دشوار به نظر می‌رسد. برای اشتراک لفظی اراده انسان و واجب تعالی در آثار ابن‌سینا شواهد متعددی یافت می‌شود. ابن‌سینا در هنگام معرفی اراده واجب و همچنین معرفی اراده انسان به گونه‌ای سخن گفته است که به نظر می‌رسد این دو، دو حقیقت کاملاً متفاوت هستند. مباحثی که تفاوت میان اراده انسان و واجب تعالی را روشن می‌کند عبارت است از: ۱. نسبت اراده با علم، ۲. نسبت اراده با قدرت، ۳. نسبت اراده با غرض و داعی و ۴. انفعالی بودن یا نبودن اراده. علاوه بر این، عبارت‌هایی که بر عدم مغایرت مفهومی بین صفات الهی از جمله صفت اراده با سایر صفات دلالت دارد، می‌تواند به عنوان شاهدهی برای تفاوت مفهومی اراده در نظر گرفته شود. در

این بخش ابتدا تفاوت‌های اراده انسان و اراده واجب تعالی و سپس عدم مغایرت مفهومی صفات الهی به عنوان شواهد اشتراک لفظی اراده، مطرح می‌شود.

۲-۱. این‌همانی اراده و علم در خداوند و تمایز این دو در انسان

اولین ویژگی اراده واجب تعالی، این‌همانی آن با علم است، در حالی که بوعلی اراده انسان را مغایر با علم می‌داند. ابن‌سینا در عبارت‌ها و آثار مختلف، اراده واجب تعالی را همان علم دانسته‌است. او در المبدأ و المعاد «تعقل کل» توسط واجب تعالی را اراده او دانسته‌است (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۲۰). در نجات و مبدأ و معاد تصریح می‌کند که اراده با علم نه در ذات و نه در مفهوم مغایر نیست بلکه علم واجب تعالی همان اراده اوست (ابن‌سینا، ۱۳۷۹: ۶۰۱). در مبدأ و معاد اضافه می‌کند که مفهوم حیات، علم، قدرت، جود و اراده که بر واجب‌الوجود حمل می‌شود یکسان هستند (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۲۱).

ابن‌سینا در تعلیقات تذکر می‌دهد که واجب‌الوجود اراده‌ای مغایر با ماهیت معقوله‌ای که در ذات اوست ندارد. بلکه علم در او همان اراده‌است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۱۱۷). در این عبارت نیز تصریح به این‌همانی علم و اراده در واجب تعالی شده‌است. در عبارتی مشابه از الهیات شفا، نجات، و مبدأ و معاد، حقیقت معقولی که نزد واجب تعالی است همان علم، قدرت و اراده دانسته شده‌است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ ب: ۴۰۳؛ ۱۳۷۹: ۶۵۱؛ ۱۳۶۳: ۷۶). ابن‌سینا در دانشنامه علائی نیز خواست واجب‌الوجود را همان صفت علم او دانسته‌است (ابن‌سینا، ۱۳۸۳: ۹۷). ظاهراً ابن‌سینا تنها در یکی از عبارت‌های خود که در تعلیقات وجود دارد بین اراده واجب تعالی و علم او قائل به تفاوت اعتباری شده‌است. او در این اثر اراده را به اعتباری، همان علم دانسته‌است: «فإن إرادته علمه و لكن باعتبار و اعتبار» (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۱۰۳). این تفاوت اعتباری در بخش دآوری که در ادامه می‌آید بیشتر روشن می‌شود.

در مقابل این‌همانی اراده و علم در واجب تعالی، ابن‌سینا گاهی به صراحت و گاهی با اشاره به مغایرت علم و اراده در انسان پرداخته‌است. در نگاه وی اراده در انسان، همان علم نیست؛ بلکه وابسته به علم و متأخر از آن است. او در الهیات شفا اراده انسان را ناشی از اعتقاد وهمی یا رأی عقلی دانسته‌است که در هر صورت متأخر از علم است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ ب: ۱۷۴). ابن‌سینا در عبارتی دیگر از الهیات شفا که در نجات نیز آمده‌است، تصریح می‌کند که صورت معقول در انسان، همان قدرت و اراده نیست و مقدم بر اراده می‌باشد (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ ب: ۳۶۶-۳۶۷؛ ۱۳۷۹: ۶۰۱-۶۰۳).

بوعلی در عبارت‌های مختلفی از تعلیقات، اراده انسان را متأخر از ادراک و علم دانسته‌است. (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۱۱۷ و ۲۲) متأخر بودن اراده از علم روشن می‌سازد که این دو مغایر هم هستند و اراده در انسان همان علم نیست. ابن‌سینا در مبدأ و معاد اراده را ناشی از قوایی غیر از قوای ادراکی می‌داند. او در این عبارت به سبب مغایرت اراده و ادراک در انسان اشاره کرده‌است. «داشتن قوای مختلف»، «گاه بالقوه و گاه بالفعل بودن» و «احتیاج افعال مختلف ما به استفاده از قوای مختلف»

سبب شده است اراده غیر از ادراک باشد. از این عبارت به دست می‌آید که اگر این موانع نبود، اراده انسان نیز با ادراک او یکی می‌بود (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۲۰).

ابن سینا در عبارتی از مباحثات اراده را مساوی با علم گرفته است: «الإرادة هي علم بما عليه الوجود و كونه غير مناف لذاته» (ابن سینا، ۱۳۷۱: ۳۰۵) با توجه به آنچه گذشت این تساوی اختصاص به واجب تعالی دارد و درباره انسان صادق نیست. عبارتی دیگر از تعلیقات مؤید این تخصیص هست. شیخ در تعلیقات، همین عبارت را با تصریح به واجب تعالی آورده است «الإرادة هي علمه بما عليه الوجود و كونه غير مناف لذاته» (ابن سینا، ۱۴۰۴ الف: ۸۰)

با توجه به آنچه گذشت یکی از تفاوت‌های اراده انسان و واجب تعالی، علم بودن اراده در واجب و علم نبودن اراده در انسان است. آیا یک حقیقت، می‌تواند دو مصداق متقابل داشته باشد؟ آیا می‌توان تصویری از اراده نشان داد که در یکی از مصداق آن با علم این همان باشد و در دیگری با علم مغایر باشد؟

۲-۲. این همانی اراده و قدرت در خداوند و تمایز این دو در انسان

تفاوت دیگر میان اراده واجب تعالی و اراده انسان، نسبت آنها با قدرت است. در واجب تعالی اراده و قدرت این همان است. به بیان دیگر یک حقیقت، علم، اراده و قدرت نامیده می‌شود. در مقابل، قدرت انسان حقیقتی غیر از اراده اوست. ابن سینا در الهیات شفا، نجات، تعلیقات، و مبدأ و معاد به یکی بودن اراده و قدرت واجب تعالی تصریح می‌کند (ابن سینا، ۱۴۰۴ ب: ۴۰۳؛ ۱۳۷۹: ۶۵۱؛ ۱۳۶۳: ۷۶؛ ۱۴۰۴ الف: ۱۱۷).

بوعلی در الهیات شفا، نجات و تعلیقات بیان کرده است که اراده انسان با قدرت او تفاوت دارد. او در این آثار، میان اراده، قدرت و صورت ادراکی انسان تمایز می‌گذارد. از نظر او اراده انسان ناشی از قوه شوقیه است و قدرت انسان در مبدأ محرک (یعنی قوای فاعلی موجود در اعضای بدن) قرار دارد (ابن سینا، ۱۴۰۴ ب: ۳۶۶-۳۶۷؛ ۱۳۷۹: ۶۰۱-۶۰۲؛ ۱۴۰۴ الف: ۱۱۷).

یکی بودن اراده با قدرت در واجب تعالی و تفاوت آن با قدرت در انسان شاهد دیگری است که اثبات اشتراک معنوی اراده را دشوار می‌نماید. اگر اراده مشترک معنوی باشد، یک حقیقت در یک جا علم و قدرت است و همان حقیقت در جایی دیگر، مغایر علم و قدرت می‌باشد.

۲-۳. تأثیرپذیری اراده انسان از داعی و عدم توقف اراده خداوند بر داعی

تفاوت دیگر اراده انسان و واجب تعالی نسبت اراده با داعی و غرض است. اراده واجب تعالی بدون داعی و غرض و اراده انسان متوقف به انگیزه (داعی) و غرض و در جهت رسیدن به آنهاست و با تغییر غرض‌ها و انگیزه‌ها تغییر می‌کند. عدم تأثیر اراده واجب از غرض و انگیزه، سبب ثبات و دوام آن است. ابن سینا در تعلیقات، دانشنامه علایی و نجات به این ویژگی اراده واجب تعالی پرداخته است (ابن سینا

۱۴۰۴ الف: ۱۰۳؛ ۱۳۸۳: ۹۴؛ ۱۴۰۴ الف: ۱۷؛ ۱۳۷۹؛ ۶۰۰-۶۰۱). او علاوه بر این آثار، در نفس شفا نیز به داعی داشتن و متغیر بودن اراده انسان تصریح نموده است (ابن سینا، ۱۳۹۵: ۴۹).
با توجه به تفاوت مذکور، با فرض اشتراک معنوی اراده، ارتباط با غرض و انگیزه باید خارج از مفهوم اراده باشد و اگر داشتن یا نداشتن داعی و غرض، مقوم اراده دانسته شود نمی‌توان سخن از اشتراک معنوی اراده به میان آورد.

۲-۴. انفعالی بودن اراده انسان و انفعالی نبودن اراده خداوند

یکی دیگر از تفاوت‌های اراده واجب تعالی و انسان انفعالی بودن یا نبودن اراده است. از نظر ابن سینا اراده واجب تعالی انفعالی نیست؛ در مقابل اراده انسان انفعالی و متأثر از عوامل خارجی است. غرض با تأثیری که در فاعل دارد سبب منفعل شدن فاعل و انفعالی بودن اراده و فعل می‌شود. در واجب الوجود به دلیل وجوب وجود از همه جهات هیچ‌گونه انفعالی راه ندارد (ابن سینا، ۱۴۰۴ الف: ۱۶).
اراده انسان به سبب انفعال و تأثیرپذیری از امور خارجی شکل می‌گیرد و چنین چیزی برای واجب تعالی محال است (ابن سینا، ۱۴۰۴ الف: ۲۲). از نظر ابن سینا اراده انسان به سبب انگیزه‌های او شکل می‌گیرد و این انگیزه‌ها به امور خارج از حقیقت انسان ارجاع دارد. امور زمینی و آسمانی هستند که انگیزه‌ها و اغراض انسان را شکل می‌دهند و همه این امور در انتها به امور آسمانی بازگشت دارند. ابن سینا به این مطلب در آثار مختلف خود مانند الهیات شفا، کون و فساد شفا و نجات تصریح کرده است (ابن سینا، ۱۴۰۴ الف: ۴۳۷ و ۴۳۹؛ ۱۳۷۹؛ ۷۰۱-۷۰۲ و ۷۰۶؛ ۱۴۰۴ ج: ۱۹۶).
تفاوت اراده واجب تعالی و انسان از جهت انفعال یکی دیگر از مشکلات اشتراک معنوی اراده است. علاوه بر تفاوت‌های مذکور بین اراده انسان و واجب تعالی، اراده انسان ویژگی‌های دیگری همانند تقسیم آن به جازم و غیر جازم (ابن سینا، ۱۴۰۴ ب: ۱۷۳-۱۷۴)، تقسیم آن به کلی (عقلی) و جزئی (حسی) (ابن سینا، ۱۴۰۰ الف: ۲۵۷) و صدور آن از قوه شوقیه نیز دارد (ابن سینا، ۱۳۷۹؛ ۶۰۱-۶۰۲؛ ۱۴۰۴ ب: ۳۶۷؛ ۱۳۹۵: ۴۹). دامن اراده واجب تعالی از این امور، پاک است.

۲-۵. عدم تمایز مفهومی صفات الهی

عبارت‌های ابن سینا درباره رابطه مفهومی صفات الهی با یکدیگر، از مهم‌ترین شواهد بر اشتراک لفظی اراده در واجب تعالی و انسان است. در برخی از آثار ابن سینا این‌گونه آمده است که مفهوم صفات الهی به خصوص مفهوم علم و اراده یکی است و این صفات در مفهوم با یکدیگر مغایر نیستند. این عبارت‌ها سبب شکل‌گیری ابهامی در اندیشه ابن سینا درباره صفات الهی شده است. در ادامه، تلاش می‌شود با ارائه عبارت‌های ابن سینا در این زمینه، این مسئله به عنوان شاهی برای اشتراک لفظی صفت اراده مطرح و در بخش بعدی درباره آن داوری شود.

مهم‌ترین عبارت‌هایی که بر عدم مغایرت مفهومی صفات الهی با یکدیگر دلالت دارند در نجات، الهیات شفا و مبدأ و معاد دیده می‌شوند. ابن سینا در نجات و الهیات شفا بیان می‌کند که ذات اراده

واجب تعالی با علم او مغایر نیست و همچنین مفهوم اراده با علم او مغایر نیست. (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۶۰۱؛ ۱۴۰۴: ۳۶۷) او در مبدأ و معاد، با تفصیل بیشتری بیان می‌کند که «ذات اراده او با علم او مغایر نیست و مفهوم اراده او نیز با علم او مغایر نیست. علمی که برای واجب تعالی هست همان اراده اوست. معنایی که علم اوست همان قدرت اوست. پس روشن شد که مفهوم حیات، علم، قدرت، جود، و اراده که بر واجب الوجود حمل می‌شود مفهوم واحدی است» (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۲۱)

بر اساس ظاهر این عبارتها، در واجب تعالی نه تنها اراده با علم و قدرت هم مصداق است، بلکه معنا و مفهوم آنها نیز یکی است. در مقابل، واضح است که علم، اراده و قدرت در انسان معنای و مفاهیم متعددی دارند. از این رو، اراده در انسان و واجب تعالی نمی‌تواند مشترک معنوی باشد. به بیان دیگر، نمی‌توان معنایی از اراده را ارائه نمود که با علم و قدرت در معنایی باشد و هم‌زمان با آنها در معنایی نباشد. به نظر می‌رسد این عبارت‌ها، مهم‌ترین شاهد بر نفی اشتراک معنوی اراده است.^۱

برخی پژوهشگران از عبارت‌های مذکور این‌گونه برداشت کرده‌اند که صفات الهی در اندیشه ابن سینا مترادف هستند. در نگاه ایشان صفات الهی از منظر ابن سینا دارای مفهوم و معنای یکسانی است که با مفهوم و معنای صفات ممکنات متفاوت است. به بیان دیگر، در اندیشه ابن سینا علاوه بر اینکه نمی‌توان مصادیق صفات واجب تعالی را با صفات ممکنات مقایسه کرد، مفاهیم آنها نیز متمایز است. بنابراین رویکرد ابن سینا به صفات الهی، رویکرد تنزیهی است و از مفهوم صفات انسان نمی‌توان به مفهوم صفات الهی پی برد (شهیدی، ۱۳۸۸: ۱۲۰-۱۲۲).

هرچند عده‌ای دیگر با این تصویر مخالفت کرده و ترادف مفهومی صفات را از منظر ابن سینا نپذیرفته‌اند (کرد فیروزجایی، ۱۳۹۷: ۸۱)، تأکید برخی از فلاسفه مشاء مانند قاضی سعید قمی بر اشتراک لفظی صفات واجب تعالی به خصوص صفت وجود (قاضی سعید قمی، ۱۳۸۱: ۲۳۹)، می‌تواند این باور را تقویت نماید که ابن سینا نیز قائل به اشتراک لفظی صفات واجب تعالی و به تبع اشتراک لفظی صفت اراده است.

۳. دآوری

باتوجه به آنچه تاکنون بیان شد در آثار ابن سینا شواهدی بر اشتراک لفظی اراده در واجب تعالی و انسان یافت می‌شود که مهم‌ترین شواهد، عبارت‌های ناظر به ترادف صفات الهی و عبارت‌های ناظر به ویژگی‌های اراده واجب تعالی و تمایز آن با اراده انسان است. در مقابل، شواهد دیگری در آثار ابن سینا زمینه خوانش اشتراک معنوی اراده را فراهم می‌کند. بنابراین، به نظر می‌رسد در عبارت‌های ابن سینا تعارض و ناسازگاری وجود دارد.

^۱ در آثار ابن سینا عبارت‌های دیگری نیز وجود دارد که برخی از پژوهشگران آنها را شواهدی بر وحدت مفهومی صفات الهی دانسته‌اند (ذبیحی و ایرجی نیا، ۱۳۸۸: ۳۴) که به نظر می‌رسد دلالت آنها بر وحدت مفهومی صفات در اندیشه ابن سینا بعید و یا غیر معتبر است. از این رو در این مقاله به آن عبارت‌ها اشاره‌ای نشده و دو عبارت نقل شده برای مسئله مورد بحث کافی دانسته شده است.

تعارض و ناسازگاری میان عبارتهای مذکور را نمی‌توان ناشی از تغییر یا تطور اندیشه ابن‌سینا دانست. شواهد ارائه شده در آثار مختلف ابن‌سینا مانند الهیات شفا، نفس شفا، نجات، تعلیقات، مباحثات، دانشنامه علائی و مبدأ و معاد وجود دارد و چنین نیست که دسته‌ای از شواهد به برخی از آثار و شواهد مقابل به آثار دیگر استناد داشته باشد؛ بلکه در یک اثر نیز شواهد به ظاهر متعارض وجود دارد.

در این مقاله از مشترک معنوی دانستن اراده توسط ابن‌سینا دفاع می‌شود و برای اراده معنایی که جامع اراده انسان و اراده واجب تعالی باشد، ارائه می‌گردد. براین اساس آنچه به عنوان شاهد بر اشتراک لفظی اراده مطرح شد توجیه می‌شود. برای این منظور، نخست لازم است به مفهوم اراده از منظر ابن‌سینا توجه کنیم.

۳-۱. تعریف اراده

ما در اینجا تعریفی از اراده به دست داده‌ایم که هر چند به صراحت توسط ابن‌سینا بیان نشده است؛ اما با نظر به عبارتهای مختلف ابن‌سینا در آثار مختلف، می‌توان آن را به ابن‌سینا نسبت داد: اراده آن حیثیتی از فاعل عالم به فعل است که به سبب آن حیثیت، فعل از او صادر می‌شود. به بیان دقیق‌تر، اراده آن حیثیتی از فاعل عالم به فعل است که به سبب آن حیثیت، ایجاد فعل از او واجب می‌گردد. اجازه دهید به برخی از شواهد متنی که اسناد این تعریف را به ابن‌سینا موجه می‌سازد اشاره کنیم.

ابن‌سینا در الهیات شفا و نجات معنای مرید بودن واجب تعالی را بیان کرده است. «مرید بودن واجب تعالی یعنی واجب تعالی در حالی که نظام خیر را تعقل می‌کند و مجرد است، مبدأ این نظام گشته است». (ابن‌سینا، ۱۳۷۹: ۶۰۳؛ ۱۴۰۴: ۳۶۸) بر اساس این عبارت، صفت اراده واجب تعالی بیانگر حیثیتی است که سبب صدور فعل می‌شود. این حیثیت در واجب تعالی مجرد بودن و تعقل نظام خیر است. این حیثیت در انسان، فعلی از قوه شوقیه است که به تبع ادراک و شوق پدید می‌آید و با پدید آمدن آن، عملی از انسان سر می‌زند. این فعل قوه شوقیه، اراده و اجماع نامیده می‌شود. (ابن‌سینا، ۱۳۹۵: ۴۹؛ ۱۴۰۴: ۱۷۴)

بوعلی در مباحثات می‌گوید: «هنگامی که او (واجب تعالی) به مرید بودن وصف می‌شود به این معناست که او خود به خود و بدون تأثیر سبب دیگر که خارج از او است، به گونه‌ای است که صادر می‌گردد از او، آنچه از او صادر می‌شود. او در این حال، به تبع تعقل خود، آن امر صادر شده را تعقل می‌کند، مبدأ آن شیء بوده و راضی به آن شیء است. پس ذات او اراده است، چرا که اراده چیزی است که شیء به واسطه آن به این گونه است و ذات اول تعالی همان چیزی است که به سبب آن بدین گونه است» (ابن‌سینا، ۱۳۷۱: ۲۹۸-۲۹۹).

بر اساس این عبارت، مرید نامیدن یک شیء به سبب تعقل یک فعل، رضایت به آن و مبدأ بودن برای آن است. با توجه به این که واجب تعالی به سبب ذات خود دارای این ویژگی است، اراده او عین

ذات او است. این تعریف از اراده شامل انسان نیز می‌شود. انسان فعل را تصور می‌کند، با خیر دانستن آن بدان راضی می‌شود و پس از طی مراحل با کارکرد قوه شوقیه، مبدأ آن فعل می‌گردد. آخرین چیزی که سبب صدور فعل و وجوب آن می‌شود همان فعل و کارکرد قوه شوقیه است که اراده نامیده می‌شود. ابن سینا در یکی از رسائل خود دلیل این همانی اراده و علم خداوند را بیان کرده است. علم واجب تعالی از این جهت که سبب فعل او می‌باشد اراده است. (ابن سینا، ۱۴۰۰: ب: ۲۵۰) او در آثار مختلف دیگر نیز آنچه سبب تحقق فعل واجب تعالی می‌باشد را علم او دانسته است (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۷۶؛ ۱۳۷۹: ۶۰۰). بنابراین اراده آن حیثیتی از فاعل عالم است که سبب پیدایش فعل است. این حیثیت در واجب تعالی همان علم است و در انسان غیر از علم و متأخر از علم است.

ابن سینا در تعلیقات مشابه این سخن را دارد. او در تعلیقات بیان می‌کند: «علم واجب تعالی سبب وجود اشیاء است؛ از این رو او از این جهت که عالم است فاعل است. علم در او همان اراده است چرا که این معلومات [که موجود نیز گشته‌اند] مقتضای ذات اوست و این معنای اراده است.» (ابن سینا، ۱۴۰۴ الف: ۱۱۷) بر اساس این عبارت واجب تعالی از آن حیث که عالم است فاعل است و علم او اراده اوست. بنابراین، اراده آن حیثیتی است که فاعل به سبب آن فاعل است که این حیثیت در واجب تعالی همان علم است و در انسان غیر از علم و ناشی از قوه شوقیه.

عبارتی مشابه در نجات، الهیات شفا و مبدأ و معاد می‌تواند مؤیدی دیگر برای تعریف مذکور باشد. ابن سینا در این آثار به این پرسش می‌پردازد که چرا در انسان، تصور و ادراک همان اراده نیست. او پاسخ می‌دهد در انسان صورت ادراکی به تنهایی مبدأ فعل نیست؛ از این رو، این صورت قدرت و اراده نیست. اگر صورت ادراکی مبدأ فعل می‌بود، اراده نیز می‌بود. (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۶۰۱؛ ۱۴۰۴: ب: ۳۶۶-۳۶۷؛ ۱۳۶۳: ۲۱) بنابراین دیدگاه، آن حیثیتی که مبدأ صدور فعل از فاعل عالم است اراده خوانده می‌شود. اگر این حیثیت خود علم باشد، مانند آنچه در واجب تعالی جریان دارد، علم همان اراده است و اگر غیر از آن باشد، اراده غیر از علم است مانند آنچه در انسان جریان دارد.

پس می‌توان گفت اراده عبارت است از حیثیتی در فاعل عالم به فعل که به سبب آن حیثیت فعل از او سر می‌زند. این حیثیت در واجب تعالی همان علم است و در انسان فعل و کارکرد قوه شوقیه به تبع ادراک و شوق. این حیثیت در واجب تعالی امری بالاتر از مقولات است و در انسان یکی از کیفیات نفسانی است.

لازم به ذکر است در نگاه ابن سینا اگر مفهومی به طور کامل تصور شده باشد و در ذهن متحصل و متعین باشد در همه مصادیق خود اقتضای یکسان دارد. مفاهیم نوعی از این قبیل اند. در مقابل اگر مفهومی مانند مفاهیم جنسی به نحو کامل تصور نشده باشد، در ذهن به نحو متحصل حاضر نشده باشد و همراه با ابهام باشد، در افراد و مصادیق متعدد می‌تواند ویژگی و اقتضای متفاوتی داشته باشد. به عنوان مثال اگر بُعد به عنوان امتدادی در یک جهت (خط)، امتدادی در دو جهت (سطح) و یا امتدادی در سه جهت (حجم) تصور شود به عنوان مفهومی نوعی و متعین تصور شده که در همه

مصادیق خود اقتضای یکسانی دارد. در این حالت هر ویژگی ای که برای این مفهوم اثبات شود در همه مصادیق مشترک است. در مقابل اگر بُعد به عنوان مطلق امتداد بدون در نظر گرفتن اینکه در چه جهاتی هست لحاظ شود مفهومی مبهم و جنسی است و می‌تواند در مصادیق خود اقتضاهای متفاوت داشته باشد. (ابن‌سینا، ۱۴۰۵: ۱۲۵؛ ۱۴۰۴: ۶۸-۶۹؛ طوسی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۵۰-۵۱) بر اساس این نکته، اگر اراده مشترک معنوی باشد نمی‌تواند از قبیل مفاهیم نوعی و متحصل باشد بلکه مفهومی دارای ابهام و عدم تحصل است. وجود ابهام و عدم تعیین در این مفهوم زمینه را برای داشتن مصادیق با ویژگی‌های متقابل فراهم می‌کند.

۲-۳. تأملی در شواهد اشتراک لفظی

ما در این قسمت، روشن می‌کنیم که هر دو دسته شواهد مورد استناد برای نسبت‌دادن نظریه اشتراک لفظی اراده به ابن‌سینا مخدوش هستند. نخست، با نظر به تعریف عام اراده که در بخش قبلی ارائه شد، نشان خواهیم داد که عبارت‌های ابن‌سینا درباره تفاوت‌های اراده انسان و خداوند، صرفاً بیانگر تفاوت مصداقی است. در گام بعدی، به سراغ دسته دوم شواهد اشتراک لفظی می‌رویم که ظاهراً بر ترادف مفهومی صفات دلالت داشتند. ابتدا نشان می‌دهیم حتی اگر ابن‌سینا را معتقد به ترادف صفات الهی بدانیم همچنان می‌توانیم او را معتقد به اشتراک معنوی اراده بدانیم. آن‌گاه معلوم می‌داریم که اصلاً مراد ابن‌سینا ترادف مفهومی صفات الهی نیست. بنابراین، عبارت‌های مذکور را نمی‌توان شاهدی برای اشتراک لفظی اراده دانست.

۱-۲-۳. تأملی در شواهد دسته اول: برخی از فلاسفه مانند شیخ اشراق، بر اساس اموری همچون شواهد دسته اول، اراده را از واجب تعالی نفی کرده و فعل او را بالاتر از فعل ارادی دانسته‌اند. (سهروردی، مجموعه مصنفات شیخ ۱۳۷۲: ۵۶ و ۴۷۱) در نگاه شیخ اشراق، اراده دارای ویژگی‌هایی مانند انفعال و غرضمندی است، و لذا فعل واجب تعالی بدون اراده است. مگر اینکه مراد از واژه اراده علم باشد. از ظاهر عبارت شیخ اشراق برداشت می‌شود که در این صورت اراده مشترک لفظی است. (سهروردی، ۱۳۸۰: ۲۲۹). همچنین برخی از پژوهشگران، بر اساس شواهد دسته دوم، نظریه تعطیل را به ابن‌سینا نسبت داده‌اند و یا دست‌کم معنای صفات الهی را متفاوت با صفات انسان دانسته‌اند (شهیدی، ۱۳۸۸: ۱۲۰-۱۲۲) که نتیجه هر دو، اشتراک لفظی صفت اراده است.

در واجب تعالی حیثیتی که سبب فاعلیت فاعل می‌شود علم او و ناشی از ذات اوست، بنابراین این حیثیت انفعالی و تحت تأثیر عوامل خارجی نیست. علاوه بر این، حیثیت مذکور به تبع ثبوت ذات همیشه ثابت و ضروری است. این حیثیت هیچ داعی و غرضی خارج از ذات ندارد. در مقابل حیثیتی که سبب فاعلیت انسان می‌شود متأثر از قوای ادراکی و تحریکی است و آنها نیز متأثر از عوامل خارجی‌اند؛ بنابراین اراده انسان انفعالی و قابل زوال است و به تبع تغییر انگیزه‌ها و اغراض تغییر می‌کند. همچنین واجب تعالی علاوه بر علم نیازمند حیثیت دیگری برای صدور فعل نیست. از این رو، آن

حیثیت قدرت نیز می‌باشد ولی در انسان قدرت حیثیتی غیر از حیثیت مبدأیت فاعل برای فعل است؛ قدرت شرط تحقق این حیثیت است.

اینکه یک حقیقتی در برخی از مصادیق خود امری فراتر از مقولات باشد و در برخی دیگر از مصادیق خود تحت مقولات قرار بگیرد اختصاص به اراده ندارد. به نظر می‌رسد تمام صفاتی که بین انسان و واجب تعالی مشترک است چنین وضعیتی دارد. به عنوان مثال علم در انسان از زمره کیفیات نفسانی محسوب می‌شود ولی در واجب تعالی بالاتر از مقولات است و تحت مقوله کیف قرار نمی‌گیرد.

۳-۲-۲. تأملی در شواهد دسته دوم: نخست باید اشاره کنیم که میان نظریه تعطیل و نظریه ترادف مفهومی صفات الهی تلازمی وجود ندارد. به بیان دیگر، صفات الهی می‌توانند تنها یک مفهوم داشته باشند و آن مفهوم برای انسان قابل شناخت باشد. علاوه بر این میان نظریه ترادف صفات در خداوند و مشترک لفظی بودن این صفات میان خداوند و انسان تلازمی وجود ندارد. صفات الهی می‌توانند تنها یک مفهوم داشته باشند و آن مفهوم مشترک معنوی باشد و بر انسان و سایر ممکنات نیز صدق کند. بنابراین با صرف انتساب ترادف صفات الهی به ابن سینا نمی‌تواند اشتراک لفظی همه صفات از جمله صفت اراده را به او نسبت داد. از این رو اگر بتوان تعریفی از اراده ارائه کرد که بین اراده انسان و اراده، علم، قدرت و سایر صفات واجب تعالی مشترک باشد، می‌توان اراده را مشترک معنوی دانست.

برخی از پژوهشگران نیز به عدم تلازم نظریه تعطیل و ترادف مفهومی صفات در خداوند، و همچنین عدم تلازم ترادف مفهومی صفات و اشتراک لفظی صفات خداوند و صفات انسان در اندیشه ابن سینا اشاره کرده‌اند. ابن سینا در هیچ عبارتی به نظریه تعطیل و مفاد آن اشاره‌ای نداشته‌است بلکه در مقابل، با استفاده از صفات ممکنات و تنزیه آنها از نواقص و محدودیت‌ها در پی شناخت صفات خدا بوده‌است. بنابراین، این همانی و ترادف صفات واجب تعالی در نگاه ابن سینا متلازم با نظریه تعطیل نبوده (سلیمانی، ۱۳۹۳: ۱۴۴-۱۴۵) و رسیدن از صفات ممکنات به صفات واجب تعالی حکایت از اشتراک معنوی این صفات دارد.

عبارت‌های ابن سینا را می‌توان به‌گونه‌ای تفسیر نمود که منجر به ترادف صفات الهی با یکدیگر نشود، بلکه هر صفت مفهوم و معنای خود را داشته باشد. بر اساس این تفسیر، صفت اراده، معنا و مفهومی متفاوت با سایر صفات دارد و نیاز نیست تعریف اراده بر همه صفات الهی صدق کند. این تفسیر اجازه می‌دهد که مفهوم اراده را از منظر ابن سینا در کاربرد آن برای خداوند و انسان مشترک معنوی دانست. برای این منظور باید به دیگر عبارت‌های او توجه کرد. عبارت‌های ابن سینا منحصر در سه عبارتی که از نجات، الهیات شفا و مبدأ و معاد نقل شد نیست. او در آثار دیگر خود، بین صفات الهی تمایز گذاشته‌است. این گونه عبارت‌ها، در آثار ابن سینا بر عبارتی که از سه اثر مذکور نقل شده غلبه دارند و گاهی به عنوان توضیح آن‌ها آمده‌اند. یا باید بگوییم که ابن سینا در مسئله ترادف و عدم ترادف مفهومی صفات، متعارض سخن گفته‌است یا این که این دو دسته عبارت‌ها را به‌گونه‌ای تفسیر

کنیم که منجر به تعارض نشود. به نظر می‌رسد، با توجه به الگوی فلسفه ابن سینا که تلاش برای ارائه منظم و غیر متعارض مباحث است، راه دوم راه معقولی است. در این مقام، عبارت‌های دسته دوم به حدی است که به ما اجازه می‌دهد عبارت‌های محدود او در سه کتاب را که ناظر به مترادف مفهومی صفات است در پرتو آنها تفسیر کنیم. در ادامه، به برخی از عبارت‌ها که بر تمایز صفات الهی دلالت دارند اشاره می‌کنیم و شواهد مترادف صفات الهی را بر اساس آنها تفسیر می‌نماییم.

الف) ابن سینا در تعلیقات، این‌همانی اراده و علم را به دو اعتبار می‌داند: «فإن إرادته علمه و لكن باعتبار و اعتبار» (ابن سینا، ۱۴۰۴ الف: ۱۰۳). اگر علم و اراده در خداوند مترادف مفهومی داشته باشند چه نیازی است که ابن سینا، این‌همانی آنها را به وجود تمایز حیثیتی مقید کند. لذا، این عبارت نشان می‌دهد که ابن سینا اراده و علم را مترادف نمی‌داند.

ب) ابن سینا در نجات و الهیات شفا، پس از بیان عبارتی که دلالت بر عدم تغایر مفهومی علم و اراده دارد^۲ به معرفی صفات واجب تعالی می‌پردازد و تفاوت‌های میان آنها را بیان می‌کند. او موجود را اولین صفت واجب تعالی می‌داند که سایر صفات واجب تعالی عبارت از همین صفت به همراه اضافه یا سلب است. او سپس صفات مختلف واجب تعالی را (مانند جوهر، واحد، عقل، معقول، عاقل، اول، قادر، حی، مرید، جواد و خیر) بیان کرده و رابطه آنها را با صفت موجود بررسی می‌کند.^۳ این سخن

^۲ فواجب الوجود لیست ارادته مغایرة الذات لعلمه، و لا مغایرة المفهوم لعلمه

^۳ فواجب الوجود لیست ارادته مغایرة الذات لعلمه، و لا مغایرة المفهوم لعلمه. فقد بینا ان العلم الذی له، هو بعینه الارادة التي له؛ و كذلك قد تبین ان القدرة التي له، هی کون ذاته عاقلة للکل عقلا هو مبدأ للکل، لا مأخوذاً عن الکل، و مبدأ بذاته، لا متوقف علی وجود شیء. و هذه الارادة علی الصورة التي حققناها، التي لا تتعلق بغرض فی فیض الوجود، فیکون غیر نفس الفیض، و ذلك هو الوجود. فقد کنا حققنا لك من أمر الوجود، ما اذا تذرته علمت ان هذه الارادة نفسها تكون جوداً.

فاذا حققت تكون الصفة الأولى لواجب الوجود، انه أن و موجود، ثم الصفات الاخرى يكون بعضها المعنى فيها هذا الوجود مع اضافة، و بعضها، هذا الوجود مع السلب، و ليس و لا واحد منها موجبا فی ذاته كثرة البتة، و لا مغایرة؛ فاللواتی تخالط السلب انه لو قال قائل الاول و لم يتحاش انه جوهر؛ لم یعن الا هذا الوجود، و هو مسلوب عنه الكون فی الموضوع.

و اذا قيل له واحد؛ لم یعن به الا الوجود نفسه، مسلوباً عنه القسمة بالکم، أو القول، أو مسلوباً عنه الشريك.

و اذا قيل: عقل و معقول و عاقل، لم یعن بالحقیقة الا ان هذا المجرد مسلوب عنه جواز مخالطة المادة و علاقتها، مع اعتبار اضافة ما.

و اذا قيل له: أول، لم یعن الا اضافة هذا الوجود الى الکل.

و اذا قيل له: قادر؛ لم یعن به الا انه واجب الوجود، مضافاً الى ان وجود غيره انما یصح عنه علی النحو الذی ذکر

و اذا قيل له: حی؛ لم یعن الا هذا الوجود العقلي، مأخوذاً مع الاضافة الى الکل المعقولة أيضاً بالقصد الثاني، اذا الحی هو الدراك الفعال.

و اذا قيل: مرید؛ لم یعن الا کون واجب الوجود مع عقلیته، أى سلب المادة عنه، مبدأ لنظام الخیر کله، و هو یعقل ذلك، فیکون هذا مؤلفاً من اضافة و سلب.

و اذا قيل: جواد؛ عنانه من حیث هذه الاضافة مع السلب بزيادة سلب آخر، و هو انه لا ینتحو غرضاً لذاته.

و اذا قيل: خیر؛ لم یعن الا کون هذا الوجود مبرأ عن مخالطة ما بالقوة و النقص، و هذا سلب، أو کونه مبدأ لکل کمال و نظام، و هذا اضافة.

فاذا عقلت صفات الأول الحق علی هذه الجهة؛ لم یوجد فیها شیء یوجب لذاته أجزاء، أو كثرة بوجه من الوجوه

دلالت دارد بر این که صفات واجب تعالی مفهوم متغایری دارند ولی حقیقت آنها تمایزی با یکدیگر ندارد. به بیان دیگر، همه صفات واجب تعالی همان صفت موجود است به همراه اضافه یا سلب‌هایی که این اضافه یا سلب چیزی را از واجب تعالی کم یا زیاد نمی‌کند. (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۶۰۱-۶۰۳؛ ۱۴۰۴: ۳۶۷-۳۶۸) اینکه هر یک از صفات واجب تعالی اضافه یا سلب‌هایی دارد نشان می‌دهد مفهومی که از آنها در ذهن شکل می‌گیرد متفاوت است، هرچند در عالم واقع همه به وجود واجب‌الوجود باز می‌گردند.

صفت موجود نیز در نگاه ابن سینا مشترک معنوی است. (طوسی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۳۵) با توجه به اینکه صفت مرید همان صفت موجود به علاوه قیود دیگری (مبدأ مجرد بودن برای فعل خود به همراه تعقل آن) هست و این قیود برای انسان نیز صادق است، صفت مرید و به تبع اراده مشترک معنوی است. همچنین با توجه به اینکه هر یک از صفات الهی قیودی متفاوت با قیود صفات دیگر دارد برداشت ترادف از عبارتهای نجات و الهیات شفا صحیح نخواهند بود.

ج) ابن سینا در عبارتی از تعلیقات، نسبت بین صفات الهی را بیان کرده‌است. از نظر او، واجب تعالی از این جهت که عالم است فاعل است، و همچنین از این جهت که عالم است حی است^۴ (ابن سینا، ۱۴۰۴ الف: ۱۱۷). این عبارت نشان می‌دهد که این صفات در معنا و مفهوم متفاوت با هم هستند ولی در حقیقت به یک حیثیت باز می‌گردند. او در ادامه بیان می‌کند که اعتبار این صفات در واجب تعالی متفاوت است. به عنوان مثال عالم بودن او از جهت ماده نداشتن است، و حی بودن او از جهت ماده نداشتن و نسبتی است که با موجودات دارد. ابن سینا به صورت کلی درباره صفات بیان می‌کند که برخی از صفات از واجب تعالی اموری سلب می‌شود و در برخی از صفات اموری به آن اضافه می‌شود و در برخی از صفات اموری سلب و اموری نسبت داده می‌شود^۵. (ابن سینا، ۱۴۰۴ الف: ۱۱۷) بنابر این عبارتهای تعلیقات بر عدم این‌همانی مفهومی صفات الهی تصریح دارد، هرچند تفاوت صفات الهی با یکدیگر تنها در سلب یا نسبت با برخی امور است.

د) مهم‌ترین عبارتی که بر ترادف و عدم تغایر مفهومی صفات الهی دلالت دارد عبارتی از مبدأ و معاد است. ابن سینا در این عبارت بیان می‌کند که حیات، علم، قدرت، جود و اراده آن‌گاه که بر واجب‌الوجود حمل شود مفهوم واحدی دارند. در مقابل، حیات، علم و اراده به صورت مطلق، مفهوم واحدی ندارند. (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۲۱) با توجه به شواهدی که برای تفاوت مفاهیم صفات الهی ارائه

^۴ الحی هو الذّاک الفعّال. و لما کان علمه سبباً لوجود الأشیاء و کان عالماً بذاته کان من حیث هو عالم فاعلاً، فکان من حیث هو عالم حیّاً

^۵ الا أن اعتبار هذه الأشیاء فیہ مختلفة فإن کونه عالماً یکون بسلب المادّة عنه فحسب، و کونه حیّاً یکون بالسلب و بإضافته إلى الموجودات فإنه بإضافته إلى الكل یکون حیّاً فی العلم تسلب عنه المادّة، و فی الحیة تسلب عنه المادّة، و یضاف إلى الموجودات حتی تصح الحیة.

فی بعض صفاته تسلب عنه أشیاء، و فی بعضها إنصاف إلى أشیاء، و فی بعضها یسلب عنه و یضاف جمیعاً.

شد این عبارت بیشترین ناسازگاری و تعارض ظاهری را با شواهد مذکور دارد. اگر نتوان از این عبارت تفسیری سازگار با تمایز مفهومی صفات ارائه نمود، این عبارت با سایر عبارت‌های ابن‌سینا متعارض خواهند ماند.

ابن‌سینا در ادامه این عبارت به مفهوم حیات، علم و اراده به صورت مطلق پرداخته‌است. او بیان می‌کند که اگر حیات، علم و اراده به صورت مطلق و کلی لحاظ شوند مفهوم واحد ندارند و تأکید می‌نماید این صفات به صورت مطلق تحقق خارجی ندارند بلکه تنها در وهم هستند. مفهوم هر صفت وابسته به آنچه در تحقق خارجی برای آن ممکن است می‌باشد و به بیان دیگر نحوه تحقق خارجی این صفات مفهوم آنها را مشخص می‌کند. (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۲۱)

به نظر می‌رسد که مراد از مفهوم مذکور در عبارت مذکور حیثیت صدق و محکی عنه صفات باشد. به بیان دیگر هرچند حیات، علم، و اراده به صورت مطلق از امور متفاوتی حکایت می‌کنند، اما در عالم واقع حیثیتی که این مفاهیم از آنها حکایت می‌کند وابسته به موجودی است که این صفات را دارد. با توضیحاتی که از نجات نقل شد، در واجب تعالی همه این صفات از حیثیت وجود واجب تعالی به همراه سلب‌ها یا نسبت‌هایی حکایت می‌کنند که به این اعتبار می‌توان مفهوم آنها را واحد دانست برخلاف انسان که در او این صفات از حیثیت‌های متکثر و مختلف حکایت می‌کنند. برخی در مواجهه با این عبارت‌های ابن‌سینا این رویکرد را انتخاب نموده‌اند (کرد فیروزجایی، ۱۳۹۷: ۷۱)

با توجه به آنچه بیان شد هیچ یک از شواهد اشتراک لفظی معتبر نمی‌باشند و در مقابل شواهد اشتراک معنوی در دلالت خود معتبر هستند. از این‌رو در دیدگاه ابن‌سینا اراده بین واجب تعالی و انسان مشترک معنوی می‌باشد. با توجه به ویژگی‌های متفاوت و متقابل اراده در واجب تعالی و انسان این مفهوم را نمی‌توان یک مفهوم ماهوی نوعی و متحصل دانست بلکه این مفهوم دارای ابهام و عدم تحصیل است و با همه ویژگی‌های متفاوت و متقابل در مصادیق خود سازگاری دارد.

نتیجه‌گیری

عبارت‌های ابن‌سینا درباره معنای اراده خداوند و اراده انسان متعارض به نظر می‌رسند. برخی از عبارت‌های او بر اشتراک معنوی اراده و برخی دیگر بر اشتراک لفظی آن در این دو کاربرد دلالت دارند. در میان شارحان و نویسندگانی که به این مسئله پرداخته‌اند، تقسیم اراده و مقایسه اراده واجب تعالی و انسان شواهد اشتراک معنوی اراده و تمایزهای این دو دسته اراده و عبارت‌های ناظر به عدم مغایرت مفهومی صفات الهی شواهد اشتراک لفظی محسوب شده‌اند. با نظر به آثار ابن‌سینا و استخراج تعریفی از اراده به عنوان حیثیتی در فاعل عالم که سبب صدور و وجود فعل می‌گردد می‌توان تمایزهای اراده واجب تعالی و انسان را توجیه نمود به گونه‌ای که بتوان از اشتراک معنوی اراده در انسان و خداوند در فضای فکری ابن‌سینا دفاع کرد. همچنین با ملاحظه عبارت‌های مختلف ابن‌سینا درباره صفات الهی می‌توان از این دیدگاه دفاع کرد که او صفات الهی را مترادف نمی‌داند و عبارت‌های ظاهری حاکی از

ترادف مفهومی صفات الهی را باید به گونه‌ای دیگر فهم کرد. از نظر او، هر یک از صفات الهی معنای خاص خود را دارد اما همه آنها دارای یک هسته مفهومی واحد هستند که ابن سینا آن را «موجود» می‌داند. با این توضیحات معلوم می‌شود که شاهد معتبری بر اشتراک لفظی اراده میان خداوند و انسان وجود ندارد و می‌توان صفات الهی از جمله صفت اراده را بین خدا و انسان مشترک معنوی دانست. در این میان، نکته‌ای بسیار مهم وجود دارد. مفهوم در این بحث در عبارت‌هایی که به عنوان شاهد برای ترادف صفات الهی ارائه می‌شوند به معنایی دیگر است. مراد ابن سینا از مفهوم در عدم مغایرت مفهومی صفات الهی، تصور ذهنی و مدلول صفات نیست چرا که او به وضوح در آثار خود میان مدلول‌ها و معانی صفات الهی تفاوت می‌گذارد بلکه مراد می‌تواند محکی عنه و ویژگی‌ای باشد که این صفات از آنها حکایت می‌کنند. همه صفات الهی از موجود حکایت می‌کنند و تنها تفاوت آنها در داشتن قیودی سلبی یا نسبی است.

منابع

- ابن سینا (۱۳۶۳). المبدأ و المعاد. تهران: موسسه مطالعات اسلامی. _____ (۱۳۷۱). المباحثات، قم: بیدار.
- _____ (۱۳۷۹). النجاة من الغرق في بحر الضلالات. تهران: دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۸۳). الهیات دانشنامه علائی. همدان: دانشگاه بوعلی.
- _____ (۱۳۹۵). النفس من کتاب الشفاء. قم: بوستان کتاب.
- _____ (۱۴۰۰ الف). الاشارات و التنبيهات. قم: بوستان کتاب.
- _____ (۱۴۰۰ ب). الرسائل. قم: بیدار.
- _____ (۱۴۰۴ الف). التعليقات. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- _____ (۱۴۰۴ ب). الشفاء (الالهيات). قم: مکتبه آية الله مرعشی.
- _____ (۱۴۰۴ ج). الشفاء (الکون و الفساد). قم: مکتبه آية الله مرعشی.
- _____ (۱۴۰۵). الشفاء (السماع الطبيعي). قم: مکتبه آية الله مرعشی.
- احمدوند، معروف علی. (۱۳۹۳). بررسی و نقد نظریه اتحاد مفهومی و مصداقی ذات و صفات الاهی. پژوهش های فلسفی و کلامی. ۱۶ (۶۲). Doi: [10.22091/PFK.2014.43](https://doi.org/10.22091/PFK.2014.43)
- ذیحی، محمد. (۱۳۸۳). اتحاد مفهومی و مصداقی ذات و صفات واجب تعالی از دیدگاه ابن سینا. اندیشه دینی. ۴ (۱۳)
- ذیحی، محمد؛ ایرجی نیا، اعظم. (۱۳۸۸). صفات الهی از نگاه ابن سینا و توماس آکوئیناس. فلسفه دین. ۶ (۲)
- سلیمانی، فاطمه. (۱۳۹۳). معناشناسی اوصاف الهی از نگاه ابن سینا در پاسخ به مسأله زبان دین. الهیات تطبیقی. ۵ (۱۱)
- سهروردی، شهاب الدین. (۱۳۷۲). مجموعه مصنفات شیخ اشراق. ج ۱. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۰). مجموعه مصنفات شیخ اشراق. ج ۴. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شهیدی، سعیده سادات. (۱۳۸۸). عینیت مفهومی اوصاف الهی در فلسفه ابن سینا. حکمت سینوی (مشکوة النور)، ۱۳ (۴۲). Doi: [10.30497/AP.2010.39500](https://doi.org/10.30497/AP.2010.39500)
- طوسی، خواجه نصیر الدین. (۱۳۷۵). شرح الاشارات و التنبيهات. قم: نشر البلاغة.
- قاسم پور، محسن؛ ذهبی، سید عباس. (۱۴۰۱). اتحاد مفهومی صفات الاهی در آموزه های اسلامی: بررسی دیدگاه ابن سینا. پژوهش های ادیانی، ۱۰ (۱۹). Doi: [10.22034/JRR.2021.303139.1917](https://doi.org/10.22034/JRR.2021.303139.1917)

قاضی سعید قمی، محمد سعید ابن محمد. (۱۳۸۱). الاربعینات لكشف انوار القدسیات. تهران: میراث مکتوب.

کردفیروزجایی، یارعلی. (۱۳۹۷). نظریه ابن سینا درباره توحید صفاتی: وحدت مفهومی یا وحدت معنایی. حکمت اسراء، ۱۰ (۲).

هدایت افزا، محمود؛ حسینی، سید عبدالرحیم. (۱۳۹۴). مبانی نظری ترادف مفهومی صفات حقیقی خداوند از منظر ابن سینا و شیخ احسائی. حکمت سینوی (مشکوه النور)، ۱۹ (۵۳). Doi: [10.30497/AP.2015.52028](https://doi.org/10.30497/AP.2015.52028)

Ruffus, Anthony & McGinnis, Jon. (2015). Willful Understanding: Avicenna's Philosophy of Action and Theory of the Will. *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 97(2). Doi:10.1515/agph-2015-0007

References

Ahmadvand, M. A. (2015). Review and Criticism of the Theory of the Conceptual and Extensional Identity (Union) of Divine Essence and Attributes. *Journal of Philosophical Theological Research*, 16(2), 175-194. doi: 10.22091/pfk.2014.43. (in Persian)

Al-Tūsī, Naṣīr al-Dīn. (1375) *Šarḥ al-Išārāt wa-l-tanbīhāt*. Qum: našr al-balāga. (in Arabic)

Ghasempour, M., & Zahabi, S. A. (2022). Conceptual Unity of Divine Attributes in Islamic Teachings: A Study of Ibn Sina's View. *Religious Research*, 10(19), 30-49. doi: 10.22034/jrr.2021.303139.1917. (in Persian)

Hedayatafza, M. & Husseini, S. A. (2015). The Theoretical Foundations of Conceptual Sequence of God's True Attributes as Seen by Avicenna and Sheikh Ahsae. *Avecinnian Philosophy Journal*, 19(53), 49-70. doi: 10.30497/ap.2015.52028. (in Persian)

Ibn Sīnā (1395) The Book of the Soul from the Healing (*An-Naf min Kitāb Aš-Šifā*). Qum: Bustān-i Kitāb. (in Arabic)

_____ (1400) Pointers and Reminders (*Al-Išārāt wa-t-tanbīhāt*). Qum: Bustān-i Kitāb. (in Arabic)

_____ (1400) *Ar-Rasāil*. Qum: Intiṣḥārāt Bīdār. (in Arabic)

_____ (1404) *Aš-Šifā (al-Kawn wal-fasād)*. Qum: maktaba ayatollāh al-Maraši. (in Arabic)

_____ (1404) *Aš-Šifā (as-Samā' at-ṭabī'ī)*. Qum: maktaba ayatollāh al-Maraši. (in Arabic)

_____ (1404) *Aš-Šifā (Ilāhiyyāt)*. Qum: maktaba ayatollāh al-Maraši. (in Arabic)

_____ (1404) *At-Ta'liqāt*. Qum: Maktab al-alam al-islami. (in Arabic)

_____ (1363) The Principle and the Resurrection (*Al-Mabda' wa-l-ma'ād*). Edited by 'Abd Allāh Nūrānī. Tehran: Institute of Islamic Studies. (in Arabic)

_____ (1371) Discussions (*Al-Mubāḥaṭhāt*). Edited by Muḥsin Bīdārfar. Qum: Intiṣḥārāt Bīdār. (in Arabic)

_____ (1379) *The Salvation (Al-Nağāt min al-ğaraq fī baħr al-ḍalālāt)*. Edited, with an introduction, by Moħammad Taqī Dānešpažūh. Tehran: Entešārāt-e Dānešgāh-e Tehrān. (in Arabic)

_____ (1383) *Ilāhiyyāt-i Dānišnāma-yi 'Alā-yī*. Edited by Muħammad Mu'īn. Hamidān: Dānišgāh-i Bū Alī Sīnā. (in Arabic)

Kordfirozjaei, Y (2019). Ibn Sina's theory of attribute monotheism: conceptual unity or semantic unity. *Isra Hikmat*, 10(2), 67-86. (in Persian)

Qazi Saeed Qumi (1381) *al-arbaeniāt li kašfī anwāri al-quḍsiāt*. Tehran: mirāsi maktub. (in Arabic)

Ruffus ,A, & McGinnis, J. (2015). Willful Understanding: Avicenna's Philosophy of Action and Theory of the Will. *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 97(2).

Shahidi, S. S. (2010). Conceptual Objectivity of Divine Attributes in Ibn sina's philosophy. *Avecinnian Philosophy Journal*, 13(42), 103-124. doi: 10.30497/ap.2010.39500. (in Persian)

Suhrawardi, Shahab al'Din (1372) *Hekmat al-Eshragh, Majmo'e Mosanafat Sheykh Eshragh*. Vol 1. Tehran: Pajouheshghah Olūme Ensani va Motale'at Farhangi. (in Arabic)

Suhrawardi, Shahab al'Din (1380) *Hekmat al-Eshragh, Majmo'e Mosanafat Sheykh Eshragh*. Vol 4. Tehran: Pajouheshghah Olūme Ensani va Motale'at Farhangi. (in Arabic)

Suleymani, F. (2014). The Semantics of Divine Attributes according to Avicenna and Its Relevance with the Issue of Language of Religion. *Comparative Theology*, 5(11), 137-148. (in Persian)

Zabihi, M. (2004). The conceptual and exemplary unity of the essence and attributes of the Supreme Being from Ibn Sina's point of view. *religious thought*, 4 (13). (in Persian)

Zabihi, M., & Irajī-Nia, A. (2009). Divine attributes from Avicenna and Aquinas's points of view: An analytical investigation. *Philosophy of Religion*, 6(2). (in Persian)